

Jubileumsseminarium – Stiftelsen Rättsfonden 50 år!

Av *Evelina Lund**

1. Inledning

För femtio år sedan, den 11 november 1971, grundades Stiftelsen Rättsfonden¹ på initiativ av bokförläggaren Johan Hansson. Som ett led i att uppmärksamma 50 års-jubilaren bjöd den nuvarande styrelsen för Rättsfonden, bestående av ordförande Percy Bratt, verkställande ledamot Karin Åhman, Maciej Zaremba, Clarence Crafoord och Anders Mellbourn, in till ett jubileumsseminarium den 18 november 2021. Seminariet ägde rum på Konstnärsgården i Stockholm och inleddes med att Rättsfondens hedersledamot, tillika tidigare ordförande i stiftelsen,² Fredrik Sterzel reflekterade över Rättsfondens verksamhet, dess struktur och form genom åren. Därefter blickade nyblivna juris doktor Karolina Stenlund framåt och diskuterade frågor om rättigheter och skadestånd med utgångspunkt i sin avhandling Rättighetsargumentet i skadeståndsrätten. Kvällen modererades av stiftelsens verkställande ledamot, professor vid Stockholms universitet, Karin Åhman.

2. En exposé över Rättsfondens historia

Fredrik Sterzel inledde kvällen med att ge en tillbakablick på Rättsfonden, dess bakgrund, dess instiftande och dess verksamhet. Rättsfonden stiftades av den skånska småbrukarsonen Johan Hansson (kallad KulturJohan) som efter flertalet utlandsresor slutligen landade i Stockholm där han kom att bli en mycket känd och ansedd bokförläggare. År 1922 grundade Johan Hansson tillsammans med sin första hustru Jenny Bergqvist bokförlaget Natur & Kultur. Enligt Sterzel var Johan

* Doktorand i offentlig rätt, med inriktning mot konstitutionell rätt, vid Stockholms universitet.

¹ Stiftelsen Rättsfonden har arrangerat en lång rad seminarier och flera av dessa har refererats av Eddie Exelin, Hjalmar Dunås och undertecknad i Europarättslig tidskrifts bilaga rörande mänskliga rättigheter. Referaten finns även tillgängliga på Stiftelsen Rättsfondens hemsida, www.rattsfonden.se/referat liksom i antologin Rättsstaten i fokus – Referat från Stiftelsen Rättsfondens seminarier mellan åren 2013–2018, Rättsfondens skriftserie nr 43, eddy.se, Visby, 2018.

² Fredrik Sterzel efterträdde Gustaf Petré som ordförande hösten 1990.

Hansson inte enbart en framstående förläggare utan också, och kanske framför allt, en idealist och en folkbildare. Sterzel betonade svårigheten i att närmare redogöra och analysera Johan Hanssons livsgärning, men framhöll bland annat hans liberala synsätt, hans mycket negativa inställning till nationalism och kollektivism och att Johan Hansson under åren också kom att närma sig och intressera sig för mänskliga rättigheter i vid mening.

Sterzel berättade vidare att Johan Hansson på ålderns höst oroade sig för att hans livssyn och hans idéer inte skulle överleva honom och att de som skulle komma att ta över förlaget Natur & Kultur enbart skulle ägna sig åt affärsverksamhet. Som ett led i denna oro grundade han år 1947 stiftelsen Natur & Kultur som alltjämt lever kvar. Stiftelsen ska bland annat ”motverka totalitära idéer och statskick samt främja politisk och ekonomisk frihet”.³ Efter stiftelsen Natur & Kulturs bildande följde en besvärlig period i förlaget. Sterzel berättade bland annat om hur Johan Hansson greps av svårigheten att lämna sin egen skapelse. Det yttrade sig bland annat i att Johan Hansson lade sig i flera av förlagets angelägenheter, vilket bidrog till en såväl bråkig som stökig stämning. År 1969 gav Johan Hansson, 90 år gammal, ut boken ”Världsmoral är rättsmoral”, vilken enligt Sterzel får sägas ge uttryck bland annat för de stridigheter som fanns inom förlaget. Två år senare, 1971, och som en följd av de stridigheter som präglade Natur & Kultur, beslutade Johan Hansson om en ny donation som skulle bindas till hans idéer, vilken kom att bli Rättsfonden – eller som Johan Hansson själv kallade den ”Stiftelsen om den moraliska rätten (Rättsfonden)”.

Rättsfondens första styrelse bestod av ordföranden, tillika nyblivna regeringsrådet, Gustaf Petrén, Uppsala universitets rektor Torgny Segerstedt och bankdirektören Gösta Franzén. Sterzel återgav bland annat sin minnesbild av Gustaf Petrén.⁴ Han framhöll särskilt Petréns värnande av de mänskliga fri- och rättigheterna liksom att han var en stor och sann nordist, men framför allt hans utomordentliga betydelse för Rättsfonden. Mot bakgrund av Rättsfondens stiftelsehandlingar och med beaktande av Johan Hanssons person och livsgärning konstaterade Sterzel att det inte funnits någon annan som varit bättre ägnad att ta hand om Rättsfonden än Gustaf Petrén.

Rättsfondens första utåtriktade evenemang var ett större seminarium med rubriken ”Domstolarnas roll i samhället”. Seminariet ägde rum den 27–28 oktober 1972 och Sterzel berättade att seminariet, liksom flera andra seminarier som Rättsfonden anordnade vid denna tid, innebar en två dagars sejour med övernattnings, bland annat i Skokloster och Saltsjöbaden. Sterzel berättade också att seminarierna spelades in på band för att fånga de visdomsord som framförts av talarna. Band-

³ Se här: <https://www.nok.se/om-natur-kultur/stiftelsen-natur-kultur/>.

⁴ För ett mer utförligt porträtt av Gustaf Petrén författat av Fredrik Sterzel, se Gustaf Petrén in memoriam, Svensk Juristtidning 1990, s. 665–667 liksom Sterzel, Fredrik (red.), Våra Rättigheter V. Rättighetsperspektiv – Till minne av Gustaf Petrén, Rättsfondens skriftserie nr 38, Justus, Stockholm, 2007.

upptagningarna transkriberades därefter av någon, med Sterzels ord, betrodd jurist och seminarierna kunde därmed sparas för framtiden. En ordning som hänger kvar än idag genom de referat, likt detta och flera andra, som har författats i samband med Rättsfondens seminarium.⁵ Utöver Rättsfondens juridiska inriktning har stiftelsen till ändamål att främja ”barns och ungdoms fostran och utbildning i överensstämmelse med den moraliska rättens principer”. Den särskilda uppgiften att värna utbildning och skola kom till uttryck i Rättsfondens andra seminarium vilket ägde rum den 4–5 oktober 1974 med rubriken ”Rättskunskap i skolan: faktameddelande och fostran”. Petrén beslutade att de både seminarierna skulle konsolideras ytterligare genom en skriftserie vilken behandlade dels ”Domstolarnas roll i samhället: seminarium anordnat av Rättsfonden 27–28 oktober 1972 i Skokloster”⁶ dels ”Rättskunskap i skolan: faktameddelanden och fostran: seminarium anordnat av Rättsfonden, Skokloster den 4–5 oktober 1974”⁷. Petréns initiativ till en skriftserie har sedermera utvecklats, bland annat i antologierna ”Våra Rättigheter” liksom flera monografier som givits ut av Rättsfonden. En tradition som också lever kvar än idag.

Gustaf Petrén var ordförande i Rättsfonden fram till sin död hösten 1990. Därefter övertog Fredrik Sterzel rollen som stiftelsens ordförande. Sterzel berättade bland annat hur hans tillträde som ordförande sammanföll med Berlinmurens fall. En händelse i världspolitiken som Sterzel ansåg vara av sådan vikt att den borde få avtryck i Rättsfondens verksamhet. Med visst berätt mod beslöt styrelsen att ge ut antologin ”På väg mot rättsstater i Östeuropa – En antologi av Anders Fogelklou m.fl.”⁸ Antologin följdes sedermera av ytterligare en antologi med titeln ”Consolidating Legal Reform in Central and Eastern Europe – an anthology”.⁹ I presentationen av den senare framgår att Rättsfonden ansett det vara en viktig uppgift att bidra till kunskapen om de före detta totalitära staternas utveckling mot rättsstater och denna uppgift tog sig också uttryck i de ämnen som Rättsfonden behandlade i sin seminarieverksamhet under denna tid.

I den mycket ödmjuka vandring längs Rättsfondens historia framkom emellertid inte Fredrik Sterzels egen betydelse för Rättsfonden. Sterzel har genom sitt ordförandeskap och sitt arbete för Rättsfonden – för att låna en tidigare formule-

⁵ Flera av referaten finns tillgängliga på Stiftelsen Rättsfondens hemsida, www.rattsfonden.se/referat.

⁶ Se Domstolarnas roll i samhället: seminarium anordnat av Rättsfonden 27–28 oktober 1972 i Skokloster, Rättsfondens skriftserie nr 1, Rättsfonden, Stockholm, 1974.

⁷ Se Rättskunskap i skolan: faktameddelanden och fostran: seminarium anordnat av Rättsfonden, Skokloster den 4–5 oktober 1974, Rättsfondens skriftserie nr 3, Rättsfonden, Stockholm, 1976.

⁸ Se Fogelklou, Anders och Sterzel, Fredrik (red.), På väg mot rättsstater i Östeuropa – En antologi av Anders Fogelklou m.fl., Rättsfondens skriftserie nr 32, Iustus, Stockholm, 1997.

⁹ Se Fogelklou, Anders och Sterzel, Fredrik, Consolidating Legal Reform in Central and Eastern Europe – an anthology, Rättsfondens skriftserie nr 37, Iustus, Stockholm, 2003.

ring av stiftelsens ordförande Percy Bratt – gett Rättsfonden den struktur, form och stadga som idag förvaltas.¹⁰

Efter Sterzels exposé över Rättsfondens historia tog nuvarande ordförande Bratt över ordet. Det ska emellertid framhållas att mellan Sterzel och Bratt har också professor Hans-Gunnar Axberger varit stiftelsens ordförande fram till hans tillträde som JO. Bratt inledde med att framhålla att Johan Hanssons värnande av den moraliska rätten alltså kommer till uttryck i Rättsfondens verksamhet, men mer specifikt genom de konstitutionella och rättsstatliga frågor liksom värnandet av mänskliga fri- och rättigheter som Rättsfonden uppmärksammar och bevakar. Bratt nämnde några exempel på ämnen som har behandlats inom ramen för Rättsfondens seminarieverksamhet, däribland ”2 kap. RF efter grundlagsreformen 2010”, ”Bör det vara enklare att ändra den svenska grundlagen?” och ”Reträtt för den svenska rättsstaten?”. Bratt betonade vidare och uppmanade styrelsen och dess ledamöter att bli ännu bättre på att också följa upp de ämnen som har behandlats.

Bratt fortsatte därefter att berätta om Rättsfondens pågående projekt, Rättsstaten och skolan vilket förenar Rättsfondens främjande av ungdomars fostran och frågor som rör rättsstat och mänskliga rättigheter. Projektet leds av ledamoten Clarence Craaford och bygger på den enkla iakttagelsen som kan göras genom att studera exempelvis Polen och Ungern, det vill säga att en rättsstat behöver rättsregler och grundläggande institutioner men också en politisk och juridisk kultur som har förankring hos befolkningen. Projektet är mångbottnat och består dels i en undersökning av läroplaner för att på så vis se hur rättsstaten och rättsstatliga värden kommer till uttryck i undervisningen, dels görs, med assistans av en arbetsgrupp bestående av Maciej Zaremba och Percy Bratt, stickprovsundersökningar i utvalda klasser för att se hur väl förankrade rättsstatliga värden är i skolan. Kortsiktigt kommer projektet att utmynna i en rapport författad av Clarence Craaford, men långsiktigt är projektets ambition att kunna bistå lärare med att levandegöra rättsstatliga värden och konstitutionella principer i undervisningen, bland annat genom rättegångsspel.

Efter denna tillbakablick på Rättsfonden, dess bakgrund, dess instiftande och dess verksamhet välkomnades jurist doktor Karolina Stenlund att, med avstamp i sin avhandling, reflektera över grundläggande fri- och rättigheter både i allmänhet och i den skadeståndsrättsliga kontexten.

3. Rättigheter och skadestånd

Karolina Stenlund inledde med att återge den fråga som fick henne att intressera sig för ämnet rättighetsskadestånd och som också varit utgångspunkten för hennes forskning, nämligen hur det kommer sig att enskilda idag kan kräva skadestånd för

¹⁰ Se Percy Bratts beskrivning av Fredrik Sterzels betydelse för Stiftelsen Rättsfonden i Lund, Evelina, Jubileumsseminarium – Fredrik Sterzel, Europarättslig tidskrift, nr 1 2020.

en rättighetsöverträdelse. Stenlund fortsatte därefter med att framhålla att rättighetskadestånd är någonting relativt nytt i Sverige. Det introducerades år 2005 genom NJA 2005 s. 462, den så kallade ”Lundgren-domen”, där en enskild erhöll skadestånd för att rätten till en rättvis rättegång enligt artikel 6 Europakonventionen kränkts. Genom målet skapades en möjlighet att betrakta kränkningar av Europakonventionen som en skadestandsgrund i svensk rätt. Stenlund poängterade emellertid att från ett bredare och rättshistoriskt perspektiv är mänskliga rättigheter inte någonting nytt. Mänskliga rättigheter har alltid funnits, på ett eller annat sätt. Tvistefrågan har snarare varit vilken tidpunkt som ska anses vara startpunkten för mänskliga rättigheter. Vissa har framhållit Hammurabis lagar som denna startpunkt, andra har framhållit franska och amerikanska revolutionen medan andra ser antagandet av FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna som startpunkten för de mänskliga rättigheterna. Stenlund påpekade att hon under sitt avhandlingsarbete inte fick detta att gå ihop. Från ett internationellt perspektiv började de första målen om skadestånd för överträdelser av mänskliga rättigheter att dyka upp runt 1990-talet, men varför först då om mänskliga rättigheter alltid har funnits.

Stenlund berättade vidare att hon i sitt sökande efter svaret på frågan varför har mött olika förklaringsmodeller. En vanlig förklaring som har presenterats är Uppsalaskolan och dess syn på rättigheter med följden att Sverige har varit sen med att anamma rättighetsdiskursen såsom den framkommit i övriga delar av världen. Stenlund betonade emellertid att svaret på frågan inte är så enkel, eftersom Uppsalaskolan upphörde runt 1945 vilket innebär ett stort tidsmässigt glapp fram till 1990-talet. Stenlund poängterade att denna tid, det vill säga 1945–1990-talet, inte går att bortse ifrån, i synnerhet inte eftersom tiden innebar stora förändringar i Sverige och det svenska samhället. Stenlund konstaterade visserligen att Sverige varit något sen i utvecklingen, men inte så sen att Uppsalaskolan ensamt kan förklara varför det först är under 1990-talet som skadestånd för överträdelser av mänskliga rättigheter tar sig in på den juridiska arenan. Stenlund poängterade vidare att en sådan förklaringsmodell dessutom saknar överrensstämmelse med den internationella utvecklingen och visade ett diagram, ett Google n-gram,¹¹ av vilket det tydligt framgick att användningen av begreppet mänskliga rättigheter (”human rights”) exploderat sedan 1970-talet.¹² Med beaktande av att människan skriver om det som intresserar henne och om det som är samhällsrellevant är det, enligt Stenlund, uppenbart att det sker ett skifte omkring 1970-talet.

Retoriskt undrade Stenlund följaktligen vad det är som sker och som gör att mänskliga rättigheter etablerar sig som ett praktiskt begrepp, särskilt med beaktande av att exempelvis FN-deklarationen antogs redan på 1940-talet. Vidare framhöll Stenlund att intentionen med FN-deklarationen aldrig varit att den

¹¹ Google N-gram har katalogiserat i princip allt material som tryckts sedan 1800-talet, dock enbart på det engelska språket.

¹² Se diagrammet i Stenlund, Karolina, *Rättighetsargumentet i skadeståndsrätten*, akademisk avhandling, Lustus, Uppsala, 2021, s. 53.

skulle agera ett juridiskt bindande dokument, på ett sådant sätt som Europakonventionen har kommit att användas även om Europakonventionen till stor del bygger på FN-deklarationen. FN-deklarationen bygger i stället på en tanke om statssuveränitet, traktat, där stater kommer överens men endast om mål i aspirativ mening. Dessa mål skulle respektive stat sedan förverkliga inom ramen för sitt politiska program. Stenlund betonade emellertid att Europakonventionen är något annorlunda, eftersom konventionen i stället för mål bygger på en idé om en lägsta skyddsnivå som respektive konventionsstat ska upprätthålla. Stenlund menade sig ha identifierat en kausalitet mellan kriget, vilket föregicks av en depression innefattandes extrem materiell fattigdom, och en strävan om att öka det materiella välståndet. Ett ökat välstånd skulle minimera risken för ytterligare ett despotiskt och fascistiskt styre. En kausalitet som mellan 1940-talet och 1970-talet yttrade sig genom förenandet av den industrialiserade världens gemensamma tanke om välfärdsstaten, det vill säga att det var medelst välfärdsstaten som de värden som uttryckts i bland annat FN-konventionen, men också Europakonventionen, skulle realiseras.

Stenlund fortsatte vidare med att framhålla att Sverige och Socialdemokraterna tydligt tog fasta på idén om välfärdsstaten. Särskilt tydligt menade Stenlund att detta tog sig uttryck på skadeståndsrättens område. Från 1950-talet och framåt introducerades omfattande kollektiva försäkringslösningar där alla skador på ett eller annat sätt skulle ersättas, vilket leder till en extrem och stark stat där staten är lösningen på alla problem och där makten flyttar in i olika typer av myndigheter. Stenlund framhöll att det är tydligt att statens makt över medborgarna ökar under denna omställning och berättade anekdotiskt om hur Televerket till och med beslutade vilken färg det skulle vara på enskildas telefoner. Stenlund poängterade följaktligen att grunden till en motreaktion, både från vänster och höger, varit given och plötsligt – kring 1970-talet – händer det någonting och tron på välfärdsstaten försvinner. De utopiska programmen försvinner och idén om rättigheter träder fram som en ny utopisk modell. Stenlund framhöll vidare att detta skifte sammanfaller med att statssuveräniteten börjar ifrågasättas och mänskliga rättigheter blir den stora nya berättelsen som vi människor tror på och förenas i. I samband härmed byter de mänskliga rättigheterna funktion, de går från att vara politiska aspirativa mål till att vara juridiska medel. Mänskliga rättigheter går från att ha förverkligats medelst politiken och välfärden, till att i stället kontrollera den. Stenlund poängterade att det är i denna brytpunkt som hennes avhandlingsämne, rättighetsargumentet, föds; idén att en enskild inte enbart har en rätt, enligt den positiva lagen, utan också en moralisk rätt och att lagen snarast ska anpassas efter denna.

Stenlund förklarade vidare att detta skifte, denna brytpunkt, ofta förklaras med ett skifte från politik till domstol, det vill säga att det är domstolarna som har drivit denna förändring. En förklaring som Stenlund menade att hon ställer sig mycket tveksam till, eftersom Sverige inte har inkvisitoriska domstolar. Domstolen styr

således inte vad som hamnar på dess bord och förklaringen ligger snarare i hur ett mål kommer till domstolen. Stenlund betonade här betydelsen av enskilda ombud och organisationer som driver rättighetsmål och framhöll särskilt Centrum för rättvisa som tydligt har drivit idén att det är genom domstolsprocesser och medelst skadestånd som rättighetsskyddet i Sverige ska förverkligas. Stenlund framhöll vidare att denna rättsutveckling är tämligen unik för Sverige och att utvecklingen saknar motsvarighet i övriga Norden. Utvecklingen med skadestånd för rättighetsöverträdelser har fortsatt och efter konventionsskadeståndets introduktion har utvecklingen fortsatt till att omfatta också skadestånd vid överträdelser av 2 kap. regeringsformen. Stenlund framhöll att det är intressant att notera att det också är en utveckling som har mottagits väl av lagstiftaren. Numera finns en bestämmelse i skadeståndslagen, 3 kap. 4 §, rörande skadestånd för överträdelser av Europakonventionen och snart, med beaktande av utredningen Grundlagsskadestånd – ett rättighetsskydd för enskilda¹³, introduceras sannolikt en motsvarande bestämmelse för överträdelser av 2 kap. regeringsformen.

Avslutningsvis återvände Stenlund till den mening med vilken hon inleder sin avhandling. ”Mänskliga rättigheter är vår tids himmel,”¹⁴ och framhöll att ett samhälle där full respekt för mänskliga rättigheter råder är en utopisk tanke, men icke desto mindre är det en tanke som genomsyrat allt det som Stenlund har läst om mänskliga rättigheter. Utifrån detta framhöll Stenlund att det är viktigt att komma ihåg att skadestånd alltid är en sista utväg och att vi behöver fundera över hur vi formulerar våra högsta mål, det vill säga vår himmel. Stenlund menade att det bland annat kan vara problematiskt att Europakonventionen, som garanterar en lägsta skyddsnivå, har blivit vårt mål, vår utopi. Med utgångspunkt i den fysiska lagen om det sneda kastet, det vill säga att den som vill träffa ett mål, måste sikta högre, framhöll Stenlund att vi ibland synes glömma bort detta när vi använder oss av skadestånd för att förverkliga mänskliga rättigheter. Med en blick mot framtiden avslutade Stenlund med att betona vikten av att tänka på vad vi vill uppnå och sikta därefter.

4. Efterföljande diskussion

Stenlunds presentation väckte många tankar och funderingar vilket märktes i den efterföljande diskussionen som bland annat rörde skadeståndsrättens utveckling och det något motsägelsefulla att statens skadeståndsansvar för rättighetsöverträdelser sker inom ramen för en civilprocess där parterna anses vara jämbördiga. Det framhölls emellertid också att civilprocessen varit rättighetsskadeståndets framgångsrecept, eftersom den enskilde därmed själv väljer när processen ska

¹³ Se SOU 2020:44.

¹⁴ Se Stenlund, Karolina, Rättighetsargumentet i skadeståndsrätten, akademisk avhandling, Iustus, Uppsala, 2021, s. 23.

initieras och dessutom innehar problemformuleringsprivilegiet, det vill säga att den enskilde själv får formulera sin skada och därtill också själv får välja ombud. Inom förvaltningsprocessen, som är den processform där staten och enskilda vanligtvis processar mot varandra, är det i stället det allmännas maktutövning som ska motsättas, det vill säga att problemet formuleras uppifrån. Vidare diskuterades prognosen för framtiden och om skadeståndet fortsättningsvis kommer att vara det huvudsakliga rättsmedlet för fri- och rättighetsgenomslaget eller om andra former, exempelvis resning, kommer att ses som det enda reella verktyget för att kunna gottgöra en rättighetskränkning. Det konstaterades att rättighetsdiskursen hittills har varit mer formbar och kreativ än vad som varit möjligt att föreställa sig och att det därför är svårt att se vilka vägar den kommer att ta fortsättningsvis.

Den efterföljande diskussionen avslutades, men avslutet innebar inte att diskussionerna upphörde. För att fira jubilaren serverades en tre-rättersmiddag vilken ackompanjerades av ett glatt och härligt sorl av diskussioner i flera av de ämnen som Rättsfonden värnar och bevakar, däribland frågor om fri- och rättigheter liksom konstitutionella och rättsstatliga spörsmål. Förhoppningsvis kunde Johan Hansson glatt titta ner och se hur hans livssyn och idéer lever vidare idag.